

Роман Любавський
(Харківський національний університет)

**Робітник *versus* бюрократ.
Розподіл благ в радянському суспільстві у 1920-1930-ті рр.
(на прикладі м. Харкова)**

У 1920-1930-ті роки в умовах існування жорсткої системи товаропостачання працівники використовували різні стратегії й тактики, щоб оминути її. Вони жили та діяли у межах радянської бюрократичної системи, яка в цей час пережила періоди формування, становлення і розвитку. Виникає питання чи намагалися робітники протидіяти всевладдю чиновників та бюрократів? Як заводчани використовували шпарини у бюрократичній системі на власну користь? Відповіді на ці питання можна отримати, дослідивши повсякденне життя робітників Харкова у 1920-1930-ті роки. Протягом 1920-1930-х рр. у місті були збудовані нові заводи-гіганти, що забезпечило йому статус одного з найбільш економічно розвинутих у Радянському Союзі. Коли Харків став столицею Радянської України, це збільшило його політичне та адміністративне значення в країні. Ці фактори сприяли тому, що Харків був одночасно містом робітників та чиновників-управлінців. Це дозволяє стверджувати, що Харків є ідеальною дослідницькою моделлю для вивчення повсякденного життя людини у бюрократичній державі.

Розглянемо декілька типових моделей поведінки працівників у відносинах із адміністрацією підприємств. Звернемо увагу на проблеми розподілу житла, забезпечення робітників спецодягом, розглянемо практики розподілу путівок на відпочинок та махінацій із забірними книжками, у яких фіксувалася кількість товару, отриманого робітниками.

Однією із найбільш гострих соціальних проблем в радянській державі була житлова криза. Тому звернемо увагу на процес розподілу відомчого житла серед робітників. Дослідження масштабів житлового будівництва в Харкові в 1920-1930-ті рр. показує, що промислові підприємства при зведенні житла для робітників, порівняно з іншими забудовниками (міська рада, профспілки), були не активними. Так, голова житлової секції в доповідній записці в президіум ВУЦВК зауважив, що, хоч чимало заводів міста входили до складу потужних трестів (Донвугілля, Хімвугілля, Южмаштерст та ін.), жоден з них у першій половині

1920-х рр. не здійснював планового житлового будівництва¹. Робітники цих підприємств мешкали в бараках на території промислових селищ, збудованих ще на початку ХХ ст., у приватних домівках або орендованих квартирах. Ця проблема була детально опрацьована харківськими журналістами, які вирахували, що в другій половині 1920-х рр. підприємства міста забезпечили квартирами лише 1600 працівників із 89 тис.². Про забезпеченість робітників відомчим житлом красномовно свідчать дані санітарно-технічного обстеження заводу Харківського паровозобудівного заводу³, проведеного в 1928 р. Так, на 1 жовтня 1928 р. на підприємстві працювало 5744 робітника, з яких лише 518 мешкали в помешканнях, наданих підприємством⁴. Отже, можна собі уявити важливість житлового питання та напругу, яка склалася у заводському колективі під час розподілу відомчого житла.

Адміністрація ХПЗ розпочала будівництво житла для робітників лише у 1927 р. Було збудовано три великі багатопверхові будинки. Це дало можливість працівникам підприємства заселитися в 112 нових квартир. Зауважмо, що кожна квартира складалася з двох кімнат, окремої кухні та комори⁵. На той час це було розкішним житлом. Розподіл житлової площі проводила дирекція заводу. Так, представник адміністрації під час доповіді про завершення будівництва наголошував на тому, що «житло розподілятиме керівництво й надасть квартири тим, кому буде вважати за потрібне»⁶. Мова йшла передусім про спеціалістів із інших міст, що й зазначила в своєму дослідженні О. Мовчан, було типовим для радянської промисловості в 1920-ті рр.⁷. Це рішення жваво обговорювалося робітниками під час роботи пленуму фабзавкому. Протокол цього засідання є надзвичайно цінним та інформативним джерелом, яке розкриває механізм розподілу відомчого житла та проблеми, з якими зіштовхувалися робітники. Документ відображає реальну, динамічну картину засідання, обмін думками, настрої присутніх. Так, обурені рішенням адміністрації робітники виступили з пропозицією надати квартири передусім тим, хто звертався до фабзавкому з відповідним проханням ще в 1924 р. Працівники вважали, що першочергове право на квартиру мали ті, хто раніше подав заяву про незадовільні умови життя. Цей приклад демонструє початок формування такого явища радянського часу, як «черга на житло». На думку сучасних науковців, вона була складовою частиною соціального простору буття людини, маркером стилю життя⁸. Робітники керувалися звичаєвими пра-

¹ Р. С. Кобрин, *Жилищный вопрос и санитарно-жилищный вопрос в Харькове*, [w] tenże, *Обзор деятельности Харьковского горсанэпиди*, wyd. 3, Charków 1925, s. 35

² *Борьба с жилищным кризисом*, „Харьковский пролетарий” 1926, 10 июня, s. 1.

³ Харьковский паровозостроительный завод.

⁴ ДАХО, зesp. 1392, inw. 2, sygn. 205, k. 45.

⁵ ХПЗ – завод имени В. А. Малышева 1895-1995, Charków 1995, s. 117.

⁶ ДАХО, зesp. 1010, inw. 1, sygn. 1142, k. 199.

⁷ О. Мовчан, *Житлово-побутові умови та комунальне обслуговування робітників УСРР. 1920-ті рр.*, „Проблеми історії України: факти, судження, пошуки” 2007, № 17, s. 247.

⁸ Patrz więcej na ten temat: В. Г. Николаев, *Советская очередь как среда обитания: Социологический анализ: научно-аналит. обзор*, Moskwa 2000; Е. Осокина, *Процальная ода советской очереди*, „Неприкосновенный запас” 2005, № 5. [dostęp online 2.06.2012], http://magazines.russ.ru/nz/2005/43/oso10.html#_ftn1.

вилами, яких дотримувалися всі, хто був у черзі. Кваліфіковані працівники, за словами дирекції, мали статус пільгової групи, тому повинні були першими отримати квартири. Реакція інших трудівників була типовою тактикою опору. Їх вербальний протест був спрямований проти несправедливої практики розподілу ресурсів. Один із доповідачів звертав увагу колег на те, що «в 1924 р. розселили спеціалістів по квартирах, а робітники мешкали під мостами»⁹. Врешті-решт сторони дійшли компромісу. Промова члена президії фабзавкому ілюструє механізм розподілу житлової площі. За його словами, була створена спеціальна комісія, яка перевірила всі заяви робітників (на той момент їх накопичилося 1300) про необхідність надання житлової площі. Представники фабзавкому обрали 200 кандидатур, передали списки адміністрації, яка заселила їх до квартир. Під час засідання фабзавкому працівники також ініціювали обговорення питання про розмір квартирної плати. Вони були занепокоєні тим, чи зможуть сплачувати за проживання в новобудовах. Один із промовців зауважив, що деякі працівники в 1926 р. отримали житло в муніципальних будинках, проте виїхали звідти, оскільки не мали коштів сплачувати комунальні послуги¹⁰.

Характерною ознакою доби «згортання» НЕПу стала поява в пресі публікацій, що викривали робітників, які здавали отримане від держави житло непману. Одна із таких публікацій з'явилась у жовтні 1928 р. на сторінках газети «Харьковский пролетарий»¹¹. Редакція газети засуджувала працівників заводу «Серп і Молот», які для того, щоб сплачувати квартирну плату, «самоущільнювалися» та здавали кімнату в оренду «нетрудовому елементу». Висвітлення цієї проблеми в пресі мало яскраво виражений політичний характер. Робітників критикували за те, що вони здавали житло в оренду не працівникам¹². Слід зазначити, що за діючим на той час законодавством орендна плата за квартиру для робітників була значно меншою, аніж для «нетрудових» верств населення. Під час пошуку квартиранта трудівники керувалися принципами економічної вигоди, життєвої раціональності, а не почуттям класової солідарності, яке їм намагалася прищеплювати влада. Архівні джерела надають чимало матеріалу, який свідчить на користь цього. Як виявилось, протягом 1920-х рр. до житлової секції харківської міської ради надійшло чимало заяв та листів від робітників, які зверталися з проханням не надавати житлової площі працівникам за рахунок виселення непманів. Показовим є звернення мешканців будинку-комуни працівників хімічної промисловості. Вони вимагали скасувати рішення профспілки щодо відмови родині непмана в житловій площі та заселення на її місце мешканців «пролетарського походження». Комунари аргументували своє прохання тим, що в такому разі вони не зможуть перейти на самозабезпечення (проводити ремонт-

⁹ ДАХО, зesp. 1010, inw. 1, sygn. 1142, k. 199.

¹⁰ Там же, k. 200.

¹¹ *За 50 рублей. Спекуляція кімнатами в доме рабочих «Серпа и Молота», „Харьковский пролетарий“* 1928, 10 октября, s. 3.

¹² *Имеет ли рабочий право спекулировать жилплощадью?, „Харьковский пролетарий“* 1928, 23 октября, s. 3.

ні роботи, сплачувати за комунальні послуги тощо)¹³. Проте не лише економічний розрахунок був причиною того, що робітники ставали на захист непманів, яких намагалася виселити місцева влада. Людські відносини між сусідами часто ставали на заваді функціонування бюрократичної системи. Наприклад, в 1924 р. мешканці будинку № 23, розташованому на Садово-Куліковській вулиці, написали красномовну заяву до правління житлової комісії міської ради. Вони просили не виселяти семидесятидвохрічного «тов. Полянського» на підставі того, що він відноситься до категорії нетрудових елементів. За словами його сусідів, які знали його декілька років (а деякі навіть десятки років), «він є таким трудівником, яких мало знайдеться серед людей, які формально належать до трудового елементу»¹⁴. Із тексту з'являється зрозуміло, що «тов. Полянський» був колишнім домовласником цього будинку. Після денационалізації домоволодіння, він хотів влаштуватися на завод, оскільки за фахом був інженером. Проте слабе здоров'я не дозволило йому працювати на виробництві, і він вимушений був зайнятися приватним ремонтом. Мешканці будинку стверджували у з'яві, що вони самі є трударями і впевнені, що «тов. Полянський» є гідним членом робочої сім'ї¹⁵. За законом квартирна плата для «нетрудового елементу» була в декілька разів більшою, ніж для робітників. Так, за даними О. Мовчан, для робітників і службовців тарифи на житло встановлювалися в межах 20 коп. – 6 руб. за квадратну сажень, тоді як для кустарів і ремісників – від 1 до 9 руб., а для торгівців та «інших осіб нетрудових категорій населення» – від 6 до 18 руб¹⁶. Радянська влада в такий спосіб сподівалась покращити умови життя робітників, зміцнити їх статус у суспільстві. Проте ця ініціатива не в повному обсязі пройшла стадію «оповсякденування». Робітникам було складно знайти житло, оскільки люди шукали квартирантів, які б сплачували за найбільшим тарифом. Отже, працівники в 1920-ті рр. намагалися пристосуватися до класово-дискримінаційної політики радянської влади та використати її у власних цілях. Ці типові практики засвідчують, що історію НЕПу варто досліджувати й через історію взаємодії робітників та непманів проти бюрократичної практики приписування до класу, яку проводили більшовики.

Неефективний менеджмент та млява бюрократична система радянської економіки породжували чимало побутових проблем, які намагалися долати робітники. Так, забезпечення робітників спецодягом (куртками, фартухами, рукавицями, чоботами тощо) було незадовільним. Це було характерною ознакою умов праці в 1920-1930-х рр. При дослідженні діловодної документації Народно-го комісаріату охорони здоров'я вдалося встановити, що, як правило, спецодяг закупали трести, які розподіляли його великими партіями серед підприємств. Як наслідок, чимало робітників отримували одягу, яка була бракованою або не підходила за розміром (у таких випадках працівники мусили за власний кошт її підшивати), або не відповідала тим умовам виробництва, в яких мала використо-

¹³ ДАХО, зesp. 408, inw. 2, sygn. 598, k. 144.

¹⁴ ДАХО, зesp. 408, inw. 2, sygn. 594, k. 406.

¹⁵ ДАХО, зesp. 408, inw. 2, sygn. 594, k. 407.

¹⁶ О. Мовчан, *Житлово-побутові умови та комунальне обслуговування робітників УСРР. 1920-ті рр., „Проблеми історії України: факти, судження, пошуки“* 2007, № 17, s. 240.

уватися¹⁷. О. Мовчан наводить приклади численних випадків, коли робітникам гарячих цехів видавали спортивний одяг (майки та шорти), а залізничникам – халати¹⁸. Окрім того, адміністрація не дотримувалася встановлених колективним договором термінів видачі спецодягу, а також порушувала зобов'язання щодо його ремонту. Особливо гостро стояла проблема забезпечення спецодягом жінок-робітниць. Не вдаючись до аналізу гендерних відносин у радянській промисловості¹⁹, відзначимо, що жінки часто отримували спецодяг, який їм було складно та незручно носити. Приміром, в 1921 р. робітницям Харкова видали військові чоботи, що стало приводом для обурення журналістів²⁰. Невирішеність проблеми зі спецодягом створювала нервовий настрій серед робітників, які звинувачували заводоуправління в скороченні асигнувань на заходи техніки безпеки заради заощадження коштів²¹. Відомі випадки, коли працівники організовували акції протесту з метою змусити дирекцію видати спецодяг. Так, у 1923 р. робітники ковальського цеху ХПЗ влаштували страйк, який вони обіцяли припинити тільки після забезпечення їх спецодягом. Із протоколу позачергового засідання фабзавкому стає зрозуміло, що адміністрація підприємства мала ресурси для задоволення потреб трудівників ковальського цеху, але не робила цього, оскільки остерігалася, що робітники інших цехів будуть вимагати одяг. Прикметно, що після жвавого обговорення цього питання, члени президії фабзавкому підписали резолюцію про відправлення відповідного клопотання до Машинобудівного тресту й застосування адміністративних заходів до тих працівників, які брали участь у страйковій²². У протоколі відображається масштабна проблема, з якою зіштовхувалися заводчани в повсякденному житті. Вони не були пасивними свідками та/або мовчазною більшістю, а намагалися боротися за свої права і в такий спосіб стримували/корегували процес становлення бюрократії на місцях. У документі відображена одна модель поведінки: громадський контроль над чиновницьким апаратом. Проте існували й інші моделі поведінки. Так, окремі працівники намагалися налагодити добрі відносини із тими, від кого залежав розподіл товарів або послуг.

Важливим аспектом виробничого життя на підприємстві був розподіл путівок на літній відпочинок, який проводили фабзавком та профспілки. Більшість робітників не були пасивними спостерігачами цього процесу. Для того, щоб отримати направлення на відпочинок, вони використовували всі можливі засоби. Так, працівники Державного електромеханічного заводу у своїй замітці, опублікованій на шпальтах газети «Харьковский пролетарий», звертали увагу на те, що деякі робітники їх підприємства симулювали хворобу й це призводило до неправильного розподілу путівок на оздоровчі бази²³. Процес розподілу тих чи інших

¹⁷ ЦДАВО України, зesp. 342, inw. 1, sygn. 2128, к. 377.

¹⁸ О. М. Мовчан, *Повсякденне життя робітників УСРР. 1920-ті рр.*, Київ 2010, с. 31.

¹⁹ Patrz na ten temat: В. З. Голдман, *Женщины у проходной. Гендерные отношения в советской индустрии (1917-1937 гг.)*, Москва 2010, 360 ss.

²⁰ М. Минц, *Снабжение рабочих одеждой и обувью*, „Пролетарий“ 1921, 5 мая, с. 1.

²¹ О. М. Мовчан, *Повсякденне життя робітників УСРР. 1920-ті рр.*, Київ 2010, с. 31.

²² ДАХО, зesp. 1354, inw. 9, sygn. 17, к. 137.

²³ *Рабочие ВЭКа о Рабмеде*, „Харьковский пролетарий“ 1925, 12 мая, с. 3.

благ у радянському суспільстві, значною мірою, мав суб'єктивний характер. Це доводять і матеріали тогочасної преси²⁴, і дослідження вчених²⁵. Розподілення путівок на підприємствах не стало винятком. Це відбилося у звітній документації ОДПУ. Так, за агентурними даними, у 1927 р. працівники Державного канатного заводу нарікали на відділ охорони праці. Вони відзначали, що деякі жінки підприємства отримали подорож на курорти завдяки тому, що мали інтимний зв'язок із заступником директора та іншими представниками адміністрації²⁶.

Товарний дефіцит, який виник у СРСР наприкінці 1920-х рр., суттєво вплинув на повсякденне життя радянського суспільства. Робітники, обізнані з принципами функціонування карткової системи, використовували для цього всі можливі лакуни в законодавстві. Так, працівники отримували продуктову норму, розмір якої коливався залежно від того, яким був склад та чисельність їх родини, скільки осіб було на їх утриманні. Ці дані, а також норми товаропостачання були зафіксовані в спеціальних книжечках, які мав кожен робітник. Для того, щоб отримати збільшену норму, під час видачі цих книжечок заводчани нерідко підселяли до себе родичів або сторонніх людей та записували їх як своїх утриманців²⁷. Журналісти били на сполох, пишучи про існування «мертвих душ» та «утриманців на прокат»²⁸.

Працівники, які були звільнені з підприємства або змінили місце роботи, також знаходили лакуни в системі товаропостачання. Як свідчать матеріали періодичного друку, адміністрація фабрик і заводів ретельно контролювала процес видачі забірних книжок робітникам, утім, механізм їх вилучення у звільнених із підприємств працівників був неефективним. Робітники, які отримували розрахунок, могли ще декілька днів одержувати продукти та товари в цеховому або заводському робочому кооперативі, доки повністю не оформлювали звільнення²⁹. Таким чином, централізована система постачання товарів хоч і детермінувала повсякденне життя соціуму, однак не ліквідувала вільні зони для соціальних дій.

Отже, харківські робітники у 1920-1930-ті були добре обізнані із принципами функціонування бюрократичної системи. Вони вміло знаходили шпарини в її роботі та використовували їх для власної вигоди. Можемо констатувати, що заводчани не були пасивною мовчазною більшістю. Часто їх не влаштувала позиція «глядача», вони були акторами соціальної дійсності, прагнули змінювати її, і нерідко не без успіху. Протидія бюрократичній системі була частиною їх світу повсякденності. Боротьба проти бюрократії була складним, проте звичним явищем, вона змушувала працівників шукати союзників, іноді всупереч класовому принципу, яким керувалася влада.

²⁴ Где можно купить «знакомство»? „Пролетарий“ 1921, 15 мая, с. 4.

²⁵ С. Коткин, *Жилище и субъективный характер его распределения в сталинскую эпоху*, [w] tenże, *Жилище в России: век XX. Архитектура и социальная история. Монографический сборник*, Moskwa 2001, s. 103-125.

²⁶ ЦДАГО України, зesp. 1, inw. 20, sygn. 2523, s. 130.

²⁷ Спасенный хлеб, „Пролетарий“ 1933, 3 янв., с. 3.

²⁸ Иждивенцы... на прокат, „Пролетарий“ 1933, 26 янв., с. 3.

²⁹ Работа наша новая. Поделитесь первым опытом, „Пролетарий“ 1933, 6 фев., с. 3.

Streszczenie

Roman Lubawski

Robotnik *versus* biurokrata.

**Podział dóbr w społeczeństwie radzieckim w l. 20- i 30-ch XX wieku
(na przykładzie Charkowa)**

Autor próbuje odpowiedzieć na pytania związane z funkcjonowaniem robotników Charkowa w okresie międzywojennym, w warunkach sowieckiego systemu biurokratycznego, szczególnie w sferze zaopatrzenia. Robotnicy próbowali przeciwstawiać się wszechwładzy urzędników wykorzystując luki w systemie biurokratycznym. Autor dochodzi do wniosku, że charkowscy robotnicy byli dobrze obeznani z zasadami funkcjonowania systemu biurokratycznego. Nie stanowili milczącej zarządzanej masy ale aktywnie włączali się w zachodzące procesy i nierzadko udawało im się coś zmienić. Ogólnie rzecz biorąc walka z biurokracją była codziennym zjawiskiem. Scentralizowany system zaopatrzenia determinował codzienne życie społeczności a jednocześnie likwidował wolne pola do aktywności społecznej.

Summary

Roman Lubavsky

Worker *versus* bureaucrat.

**Distribution of goods in Soviet society in l. 20- and 30-ch twentieth century
(for example Kharkiv)**

The author tries to answer to questions related to the functioning of the workers in Kharkiv, under the Soviet bureaucratic system, in the interwar period. Workers tried to resist the supremacy of officials using loopholes in the bureaucratic system. Author concludes that the Kharkov workers were well acquainted with the functioning of the bureaucratic system. They do not constitute a tacit managed mass but is actively involved in the processes and often they managed to change something. Generally speaking, the fight against bureaucracy was a daily occurrence. The centralized supply system determined the daily life of communities at the same time abolished the space for social activity.

